

УДК 81'373.6-81.373.2

ЛЕКСИЧНІ АРХАЇЗМИ БУКОВИНСЬКОГО ДІАЛЕКТУ

Олександр І. ІЛІАДІ

*Кіровоградський юридичний інститут Харківського
національного університету внутрішніх справ,
кафедра мовної підготовки,
вул. Карла Маркса, 1, Кіровоград, Україна, 25022,
e-mail: Iliadi@mail.ru*

У статті пропонується етимологічний аналіз групи буковинських діалектизмів, успадкованих із праслов'янського словника.

Ключові слова: етимологія, праслов'янський, дериват, архетип, реконструкція.

Одним із важливих завдань у практиці етимологічного опису питомої лексики словника будь-якого зі слов'янських діалектів вважається виявлення прошарку слів, які демонструють явні ознаки структурної архаїки. Наявність у їхньому словотвірному оформленні непродуктивних чи реліктових (скам'янілих, неактивних в історичну добу розвитку мови) афіксів чи, навпаки, елементарний (кореневий) характер основи, сліди давнього варіювання кореневого вокалізму (аблаут/апофонія), що колись мало словотвірну функцію, та деякі інші показники стають передумовою для кваліфікації таких діалектизмів, як: 1) похідних, утворених в історичний період за давніми (праслов'янськими) моделями (частотність використання їх в окремих слов'янських мовах зменшилася, проте певний час вони ще продукували нові утворення); 2) лексичного спадку праслов'янського словника. Звісно, не завжди можна на 100% розмежувати форми першого та другого типів, що зумовлено рядом об'єктивних причин (напр., архаїчна модель із формантом *-uni* функціонувала у слов'ян довгий час уже після розпаду праслов'янської мови, тому для деяких похідних із ним чітко визначити хронологію досить проблематично; через дію закону аналогії за групою дієслів із давнім морфонологічним варіюванням кореневих *o : a* пізніше почали вирівнюватися дієслова з іншим вокалізмом, що змінило їхню структуру й ускладнило визначення первісної форми), тому вік кожної з пояснених лексем буде уточнюватися з появою нового матеріалу. Певною мірою це стосується й результатів аналізу буковинських діалектизмів, наведених нижче.

бесчѣревий 'худий, важкий для відгодівлі' [7, с. 29] < **bez-červъjъ* (~ **červo* 'живіт, черево'), давність якого зумовлена його словотвірною структурою, в якій відсутній суф. *adj. -ьп-*, у зв'язку з чим пор. пізніше **bezčerv-ьпъjъ* > рос. тул., дон. *бесчерѣвний* 'худорлявий, худий' [6, вип. 2, с. 283];

борінька 'бійка (переважно між худобою)' [7, с. 37] < **boryni/*boryнь* – похідне з формантом *-uni/-упь* від **borti* (*se*), пор. ще д.-рус. **Борыня**, 1170 р., **Давыдъ Борыничъ** – особові назви [5, с. 23]. Щодо [i] на місці етимологічного [и] < псл. [*у]

пор. буков. *кіянка* ‘праник’ [7, с. 206] при *кіянка* ‘невеликий дерев’яний молоток у столяра’ < **куянька* [2, вип. 13, с. 256]. Однак первісна форма укр. *бóрінька* може відновлюватися й по-іншому, зокрема – як **bor-en-*, тобто як пас. дієприкм. до **boriti (se)* [див. про нього: 2, вип. 2, с. 203–204], пор. ст.-сл. **БОРЕНИК** ‘боротьба’ як ще одне похідне від part. **boren-*;

вєлія ‘шум, слава’ (локалізм, відзначений лише у с. Долиняне Хотинського р-ну [7, с. 48]), якщо розглядати його семантику як наслідок розвитку **‘велич’*, може бути витлумачене як псл. **velēja* – утворення з формантом *-ēja* від **velьjь*, пор. з іншим суф. **velikь*, укр. *велікий*, рос. *велик*. Не виключено також, що суфікс *-ěj-* належить до формативів, за допомогою яких утворювалися компаративи, тому в буковинському слові можна вбачати субстантивованій архаїчний compar. fem. від **velьjь*;

галіючи, незм. ‘світ за очі’ [7, с. 66] – лексикалізація спотвореної словосполуки **гала йдучи* (пор. *галій світа*, незм. ‘т. с.’ [7, с. 66]) = **gala jьdqtji*, де перший компонент – адвербіалізоване **galь* ‘кінець’ (див. про нього [3, т. 1, с. 458: із посиланням на Г. А. Ільїнського]), а другий – акт. дієприкм. теп. ч. ж. р. до **jьti*, **jьdq*, який пізніше перейшов у дієприслівник.

До розряду архаїзмів потрапляє також *голоднєк* ‘круглий камінь, відшлифований у річкових водах’ [7, с. 73], що відтворює псл. **golo-tn-*, де перший компонент – основа adj. **golь* ‘голий’, а другий представляє основу дієсл. **tnq* (praes. до **teti*) ‘сікти, висікати’, ‘різати’ (→ ‘обточувати’), тобто можна припустити фігуральне позначення каменя, обточеного річковою водою. Друга частина цього утворення зазнала деетимологізації, що свідчить про забуття етимологічної структури слова. Стосовно випадків уживання похідних від прикм. **golь* як назв круглих кам’янів пор., напр., укр. діал. *голіш* ‘круглий гладкий кам’янець’ [3, т. 1, с. 548: *гблшій*], рос. діал. *гольш* ‘дикий камінь твердої породи, обкатаний та огладжений водою’ [2, вип. 7, с. 16];

грудзєй ‘вид гриба, грузд’ [7, с. 77] = **gruzdejь/*gruzdějь* – похідне із суф. *-ej-* або *-ěj-* від **gruzdь*, пор. щодо словотворення пару **кънеја/*кънєја* < **къньь* [2, вип. 13, с. 198];

дивоглядь, *дивоглєдь*, *-i* ‘диво, видовище’ [7, с. 94], тобто **divo-glєдь*, *-i* – утворення, варіантне до **divo-vidja*, укр. *дивовіжжа* ‘чудове видовище’, ‘дивина’ [2, вип. 5, с. 35];

дитінка, тк. ‘частина кросен, до якої прикріплюють основу’ [7, с. 95], що в кінцевому рахунку сягає **dē-t-in-* ~ **dēti*, **dējati*, пор. рос. діал. волог. *детінец* ‘верша’ [6, вип. 8, с. 38] і под. форми, які Ж. Ж. Варбот пов’язує із **dēti* [2, вип. 5, с. 15: з іншим висновком];

дiпpáвди, *дiпpáвдi*, незм. ‘справді’ [7, с. 96], можливо, представляє компактифікацію **dēje(tь) po pravьdē*, де перший компонент – 3 ос. одн. дієслова **dēti* ‘говорити’, пор. рос. частку *де*, котра вживалася для цитування чужого мовлення, укр. *ди* ‘саме’ (первісно – ‘він говорить’) та ін. < **dēje(tь)* [див.: 9, с. 489–490];

догоніти ‘дорікати, сварити’ [7, с. 98] зберігає давній *verbum dicendi* **goniti*, парний до відновленого в ЕССЯ [2, вип. 6, с. 100] **ganiti*, пор. укр. *ганити* ‘докоряти, сварити’;

дрiвiти ‘трухлявіти’, ‘ламатися, кришитися’, перен., знев. ‘валитися, лежати’ [7, с. 103], *дрєвiти* ‘ламатися, кришитися’ [2, вип. 5, с. 141]. В ЕССЯ буковинські

лексеми згадані серед інших рефлексів псл. **drъviti* (?), від яких українські приклади відрізняються семантично (решта матеріалу демонструє значення ‘бити’, ‘трусити’, ‘насміхатися’, ‘паякати’, ‘плакати’ та вторинні від них), що дає підстави зарахувати їх до числа репрезентантів **drevěti* ~ лит. *drevėti* ‘дуплявити, ставати порожнім, дуплявим (про дерево)’, ‘виймати мед із борти’, ‘рвати, дерти’, лтс. *drevēt* ‘підрізати борть, виймати мед’ [1, с. 238: **dreviti* < **drevъ* ‘старий’; однак дієслово **dreviti* тут подається зі значенням ‘говорити нісенітницю, марити’];

жálіти ‘снядіти (про молочні продукти)’ [7, с. 109] < **žalěti* – дієслово, що відтворює і.-є. **ghēl-ē-* ~ **g(h)el-* – позначення кольору (реєструється в назвах жовтого, зеленого, блакитного кольорів). Тобто перед нами приклад дії семантичної моделі ‘набувати певного кольору (зеленого, іржавого)’ → ‘пліснявіти, починати цвісти’, пор. укр. діал. *снідіти* ‘брудніти, іржавіти’ ~ *снідіти* ‘пліснявіти’ [3, т. 5, с. 338: до форм типу *снадь* ‘загар, смуглявість’]. Подовжений ступінь *ē* знаходимо також у лит. *gėlė* ‘квітка’ [12, с. 167: до *gel-* ~ *gėltas* ‘жовтий’], котре, ймовірно, утворене від зниклого **gėlėti* – буквального аналога до псл. **žalěti*;

кіка, -и, дит. ‘м’ясо’ [7, с. 198] ~ житомир. ‘сало’ [3, т. 2, с. 431: ‘неясне’] як слово з дитячої мови, котре до того ж має елементарну структуру (**kyka*), може бути віднесене до давнього шару слов’янської лексики й зіставлене з формально близьким лтс. *kuka* (у дитячій мові) ‘хліб’ [наведене за: 8, с. 252: **kukel-*?];

кнóри, -ів, мн. ‘великі сучки’ [7, с. 212] – відображення псл. **kъnorъ*, тобто похідного з суф. -or- від основи, представленій в **kъnъ/*kъnъ*, пор. пол. стар. *kień*, род. в. *knia* ‘пень, колода’ [2, вип. 13, с. 205]. Щодо словотвору пор. псл. **soxa* ‘соха, роздвоєна на кінці палиця’ – **soxorъ*. Важливим для нас елементом словотвірної семантики цього і.-є. форманта (~ лит. -aras) є його типовість для слів, які позначають сухі гілки, як у випадку з лит. *žāgaras* ‘суха гілка; хворостина’ : *žāgas* ‘суха гілка; жердина’ [11, с. 25: із посиланням на Хр. Станга];

лѣпóсий, *лѣпóсий*, знев. ‘брудний’ [7, с. 257] – репрезентант adj. **lěposъjъ*, похідного з суф. -os- від **lěръjъ* I, пор. чes. *lepý* ‘липкий’ [2, вип. 14, с. 225], пор. ще рос. костром., яросл. *скорóс* ‘запальна, гаряча, нетерпляча людина’ [6, вип. 38, с. 103] – субстантивований прикметник, утворений від *скóрый*;

літа, знев. ‘товста литка’ [7, с. 260], архаїка якого зумовлена його рудиментарним характером (відома лише похідна від нього форма з суф. -ъk-*літка*). Щодо псл. **lyta* пор. пол. заст. *lyt* ‘литка’ [2, вип. 17, с. 55];

скаму́зити ‘зіпсувати’ [7, с. 491] відтворює **ska-muziti* – префіксальне дієслово, що належить до етимологічного гнізда слов’ян. **muz(g)ati*, рефлeksi якого демонструють широкий семантичний діапазон (від ‘бити, вдарити’, ‘дерти, здирати’, ‘луска’, ‘подрібнювати’ до ‘наряджати, прикрашати’), пор. словен. *múzati* ‘робити гладким’ (у різних контекстах ‘скидати листя’, ‘лузгати’, ‘давати ляпас’ та ін.), *komúza* ‘поганий капелюх’ (із преф. ko-), болг. *му́зам* ‘обривати листя, обдирати зерна; розтирати’ та ін. [4, с. 64–68]. У межах цієї ж лексичної сім’ї логічно розглядати й укр. діал. *скаму́зь* ‘трісочка’, *каму́з* ‘дрібні шматки’ (< **ska-muzъ*, **ka-muzъ*), зіставлення котрих із *гаму́з* [3, т. 5, с. 264], таким чином, виявляється не обов’язковим.

До списку слов'янських фондових лексем належить і колись уживане (чи й досі активне, проте ще не записане) у буковинських говірках дієслово **сїкати*, що сягає псл. **sykati* – форми з подовженим вокалізмом, парної до **сѣкати* (частина ряду **souk- : *suk- : *sūk-*) ‘сувати, намотувати’. Його слід знаходимо у субст. дієприкм. *сїканий* ‘однобокий килим із забираним тканням’ [7, с. 484]. Слов'ян. **syk-* у **sykati* відповідає лит. *sūkis* ‘оборот’, ‘вигин’ [наведене за: 12, с. 613: *sūkti*], яке вживається також і як текстильний термін зі знач. ‘крутка’ [10, с. 763];

спітязя ‘частина воза (кілок, до якого прибивають дошки кошика воза)’ [7, с. 512] сягає псл. **jъz-po-teza ~ *jъz-po-tegati* (пор. рос. костром. *спотязать* ‘подути (про вітер)’ [6, вип. 40, с. 248]; до семантичної моделі ‘тягнути’ → ‘дути’ пор. рос. безособ. *тянет* ‘дме’). Українське і російське слова належать до розряду форм, які ілюструють непослідовність проведення третьої палаталізації, внаслідок чого стало можливим існування варіантів **tezati* й **tegati*. Приклади “правильного”/“очікуваного” розвитку **g > *z* знаходимо ще в укр. діал. *тязь* ‘деталь плуга’, *перетязь* ‘жердина чи поміст у сараї чи клуні’, *потязь* ‘довге озеро, болото; довгі смуги після повені на заливних землях’ [3, т. 5, с. 698, 699].

Як бачимо, всі лексеми, що стали об'єктом етимологічного аналізу в пропонованій розвідці, виявляють ознаки структурної архаїки. Ними не вичерпується список діалектизмів, чия хронологічна глибина не підлягає сумніву, оскільки реліктовий прошарок буковинського словника ще не описаний у повному обсязі й чекає на свого дослідника.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Аникин А. Е. Этимология и балто-славянское лексическое сравнение в праславянской лексикографии. Материалы для балто-славянского словаря / А. Е. Аникин. – Новосибирск : Сибирский хронограф, 1998. – Вып. 1 (*а- – *go-). – 478 с.
2. Этимологический словарь славянских языков: Праслав. лекс. фонд / [под ред. О. Н. Трубачева и А. Ф. Журавлева]. – М. : Наука, 1974–2010. – Вып. 1–36.
3. Етимологічний словник української мови : в 7 т. / [за ред. О. С. Мельничука]. – К. : Наукова думка, 1982–2006. – Т. 1–5.
4. Куркина Л. В. Славянские этимологии. II / Л. В. Куркина // Этимология. 1972 : [сб. науч. работ] / [отв. ред. О. Н. Трубачев]. – М. : Наука, 1974. – С. 60–80.
5. Морошкин М. Славянский именовослов или собрание славянских личных имен в алфавитном порядке / М. Морошкин. – СПб., 1867. – 213 с.
6. Словарь русских народных говоров / [под ред. Ф. П. Филина и Ф. П. Сороколетова]. – Л. ; С.-Петербург : Наука, 1965–2006. – Вып. 1–40.
7. Словник буковинських говірок / [за ред. Н. В. Гуйванюк]. – Чернівці : Рута, 2005. – 688 с.

8. *Топоров В. Н.* Прусский язык: Словарь / В. Н. Топоров. – М.: Наука, 1984. – К–Л. – 439 с.
9. *Фасмер М.* Этимологический словарь русского языка: в 4 т. / Макс Фасмер; [пер. с нем. и доп. чл.-кор. АН СССР О. Н. Трубачева; под ред. и с предисл. проф. Б. А. Ларина]. – [2-е изд., стереотип.]. – М. : Прогресс, 1986. – Т. I. – 576 с.
10. *Lyberis A.* Lietuvių-rusų kalbų žodynas / A. Lyberis. – Vilnius : MELI, 2001. – 951 s.
11. *Sławski F.* Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego / F. Sławski // Słownik prasłowiański / Pod red. F. Sławskiego. – Wrocław etc. : Wyd-wo PAN, 1976. – Т. II. – S. 13–60.
12. *Smoczyńi W.* Lietuvių kalbos etimologinis žodynas / W Smoczyński. – Vilnius : Un-t Wileński, 2007. – 797 s.

Стаття надійшла до редколегії 27.10.2011

Прийнята до друку 30.11.2011

THE BUKOVINA'S DIALECT LEXICAL ARCHAISMS

Alexandr I. ILIADI

*Kirovograd Law Institute,
department of the linguistic preparation,
Karl Marks st., 1, Kirovograd, Ukraine, 25022,
e-mail: Iliadi@mail.ru*

The article is devoted an etymologic analysis of the dialectal lexemes from vocabulary of the Bukovina's dialects. Analysable words behave to the most ancient, Protoslaviv, layer of the local Ukrainian's dialects.

Key words: etymology, Protoslaviv, derivative, prototype, reconstruction.

ЛЕКСИЧЕСКИЕ АРХАИЗМЫ БУКОВИНСКОГО ДИАЛЕКТА

Александр И. ИЛИАДИ

*Кировоградский юридический институт
Харьковского национального университета внутренних дел,
кафедра языковой подготовки,
ул. Карла Маркса, 1, Кировоград, Украина, 25022,
e-mail: Iliadi@mail.ru*

В статье предлагается этимологический анализ группы буковинских диалектизмов, унаследованных из праславянского словаря.

Ключевые слова: этимология, праславянский, дериват, архетип, реконструкция.